

פֶּאטְמָה בשלושה קולות: חייה של פֶּאטְמָה בת מוחמד בראי כותבים בני המאה ה־20*

נעמה זוהר

המאמר בוחן יצירות של שלושה כותבים שעסקו בדמותה של פֶּאטְמָה בת מוחמד לאורך המאה ה־20, בעשורים שונים ומנקודות מבט שונות. הפרטים המועטים שנמסרו במקורות הקלאסיים על דמותה של פֶּאטְמָה הותירו מקום נרחב לפרשנות. שלושת הכותבים שלפנינו: הנרי למאנס, בֶּנֶת אל־שַׁאטִי ואסיה ג'באר, מנצלים מרחב זה עד תומו ומעצבים את פֶּאטְמָה בהתאם לניסיונם האישי, השקפת עולמם ומטרותיהם הפוליטיות. המאמר בוחן את הפרשנויות השונות ומשווה ביניהן במטרה להציג עוד זווית של השיח המודרני על אודות תקופת ההתגבשות של האסלאם בכלל, ועל נשים באסלאם הקדום בפרט.

תקופת חייו של הנביא מוחמד, התקופה המעצבת של החברה האסלאמית, נחשבה לאורך הדורות לעידן מופת שממנו נשאבו האידאלים החברתיים, ואליו פנו מי שרצו לאשש או להפריך כל טענה בדבר אורח החיים וההתנהגות המצופה ממוסלמי. המיתוסים האסלאמיים הם עדיין דגם מרכזי להתייחסות ולחקיוי גם כיום, בעולם המוסלמי המשתנה תדיר והנתון להשפעתם של תפיסות ורעיונות מערביים ואחרים. גם כותבים שאינם דתיים אדוקים משתמשים לעתים קרובות בדגמים האסלאמיים כדי למשוך את תשומת הלב של קוראיהם, כדי לחזק את טיעוניהם או כדי להביע דעה מסוימת על האסלאם בכללותו. מאמר זה יתמקד בשלוש ביוגרפיות מודרניות העוסקות בדמות נשית בעלת משמעות בהיסטוריה המוסלמית, בדמותה של פֶּאטְמָה, בתו של הנביא מוחמד. היצירה הראשונה היא ספרו של הכומר היסועי הנרי למאנס (Lammens) משנת 1912 *Fatima et les filles de Mahomet* (פֶּאטְמָה ובנותיו של מוחמד); השנייה היא הפרק על פֶּאטְמָה מתוך הספר בֶּנֶת אל־נבי מאת הסופרת המצרית בֶּנֶת אל־שַׁאטִי משנת 1956; והשלישית מצויה בפרקים העוסקים בפֶּאטְמָה מתוך החיבור *Loin de Medina: filles d'Ismael* (הרחק מאל־מדינה: בנותיו של ישמעאל) של הסופרת האלג'יראית־הצרפתייה אסיה

* אני מודה לד"ר רודד מהאוניברסיטה העברית, שבהנחייתה נכתב המאמר במקור.

ג'באר (Djebar) משנת 1991. כוונת המאמר אינה לבסות לשחזור את דמותה של פאטמה, משימה שספק אם אפשר לבצעה. מטרתנו היא לבחון איזה תפקיד ממלאת פאטמה בהיסטוריה של החברה האסלאמית, בהווה שלה ובעתידה בעיני כל אחד מהכותבים, אילו צרכים היא משרתת וכיצד משפיעה נקודת המבט הייחודית של כל אחד מהם על הדמות שהם מעצבים מתוך מקורות זהים פחות או יותר.

בראשית המאמר תוצג התפתחותו של השיח על אודות מעמד הנשים באסלאם כפי שהתנהל בעידן הקולוניאלי והפוסט־קולוניאלי במאה ה־20, וכן תוצג התפתחות הסוגה הביוגרפית בהיסטוריה האסלאמית ובתקופה המודרנית. לאחר מכן יוצג הרקע הביוגרפי של כל אחד מהכותבים בכדי לסייע בהבנת נקודות המוצא השונות שלהם, מטרותיהם והסענות שעמן הם מתמודדים. הפרק המרכזי יתמקד בבחינת תיאורו של כל אחד מהכותבים את חייה של פאטמה, וזאת משלושה היבטים: קשריה עם אביה, קשריה עם בעלה וחודשי חייה האחרונים. בחינה זו תציג את עמדותיהם השונות של הכותבים ותדגיש את קווי הדמיון והשוני ביניהם. לבסוף ייעשה ניסיון לשאוב מתוך הניתוח ההיסטורי והספרותי את המסר הכולל שכל אחד מהם מנסה להעביר באמצעות דמותה של פאטמה. שלוש הביוגרפיות שייבחנו במאמר נכתבו בידי תושבי המזרח התיכון הערבי במאה ה־20, והן מייצגות זרמים שונים ותפיסות שונות. שניים מהביוגרפיות נכתבו בידי נשים מוסלמיות־סוניות ואחת על ידי גבר נוצרי; שניים מהכותבים הם אנשים דתיים ואחת היא פמיניסטית 'חילונית'. תקופת הכתיבה מתפרשת מן הרבע הראשון של המאה ועד לרבע האחרון שלה. הבחירה בדוגמאות שונות זו מזו בזמן, במקום ובתפיסה מאפשרת לנו לבחון קשת של תפיסות בנושאים מגוונים וכן את התפתחותם של הרעיונות. תורמת לכך גם העובדה שלעיתים התקיים דיאלוג בין הכותבים השונים, בעיקר בין בנת אל־שאטי ללמאנס, למרות הפער בין תפיסותיהם. ההשוואה בין שלוש הביוגרפיות תוכל לתרום להבנת השפעתו של הפולמוס בעניין תפקיד הנשים בראשית האסלאם על הלכי רוח בנוגע למעמדן ולתפקידיהן של נשים במהלך המאה ה־20.

נשים מוסלמיות בעידן של ניגודים

מסוף המאה ה־19 החלו לחדור אל עולם האסלאם רעיונות פמיניסטיים. רעיונות אלה הביאו לפולמוס שהלך והתפתח באשר לסיפור חייהן ולחשיבותן של הנשים המוסלמיות הראשונות בעידן ההתהוות של האסלאם. ההנחה הייתה שפרשנות מחודשת של תפקיד הנשים בימי הנביא תשפיע על חיי הנשים המוסלמיות בעולם המודרני ועל החברה האסלאמית בכלל (Ahmed 1992: 129). השאלה אם הופעתו של האסלאם שיפרה את מעמד הנשים או החלישה אותו הייתה נושא לוויכוח, והוצגו בה דעות לכאן ולכאן. לצד אלה שטענו כי משנתו של מוחמד מדכאת נשים ומדירה אותן מן המרחב הציבורי, היו

שראו בחוקים הנוגעים לנשים באסלאם, למשל בחוקי הירושה או הנישואין, חידושים שחזקו את מעמד האישה לעומת מעמדן בתקופה שקדמה להופעת מוחמד (Smith 1985: 19-35).

כבר בשלבים מוקדמים נקשר נושא מעמד האישה למפגש התרבויות בין האסלאם למערב והפך לנושא מרכזי בדיון על מסורת מול מודרנה; מצב האישה בחברה המוסלמית הפך לסמל למידת הפיתוח והקדמה שלה. בעיני המערב נתפס מצב הנשים כסמל לנחשלות חברות בעולם השלישי ובכך הצדיק המערב את שליטתו ביבשות זרות. החינוך לשיפור מעמד האישה נתפס כחלק מ'משא האדם הלבן', חלק מהמסר התרבותי המערבי, והיה לכלי ניגוח בידי הקולוניאליסטים כנגד החברות שבהן שלטו. החינוך לשיפור מעמד האישה קשר קשר הדוק בין רעיונות שחרור האישה לבין השפעות מערביות אחרות (Yazbeck Haddad 1985: 275; Ahmed 1992: 152). קאסם אמין היה אחד ההוגים שראו בקידום האישה ערך מערבי ראוי לחיקוי, והוא השפיע רבות על השיח בנושא באמצעות ספריו *תחריר אל-מראה* (1899) ו-*אל-מראה אל-ג'דידה* (1900). אמין, בעל השכלה מערבית ונקודת מבט הנוטה לחילוניות, חשב כי קידום האישה יוכל לשחרר את החברה המוסלמית מכבלי הפיגור ולהביא לשוויון בינה ובין חברות מערביות (Amin 1992: 119-128).

במקביל קראו רפורמיסטים אסלאמים, אנשי דת בהשכלתם ובמעמדם, לקידום מעמד האישה כחלק מהרפורמה שתביא, לדעתם, לתחיית החברה על ידי חזרה אל ערכי האסלאם המקורי שיפורשו ברוח הזמן. אחד הבולטים בהם היה מוחמד עבדה, איש דת מצרי, אחד מההוגים המשפיעים ביותר על זרם הרפורמיזם האסלאמי ומורהו של קאסם אמין. עבדה כתב כבר בשנות השמונים של המאה ה-19 שהצורך בשיפור מעמד הנשים נובע מערכי האסלאם עצמו ולא מתרבות המערב. עבדה שאב את השראתו בתחום זה, כמו בתחומים אחרים, מימי הסלף, כלומר מתקופת הנביא והח'ליפים הראשונים כפי שזו הצטיירה בעיניו (Ahmed 1992: 139).

התקופה המעצבת של האסלאם שימשה מופת הן בעבור אלה שקראו לקידום מעמד האישה והן בעבור אלה שביקשו לשמר את אורח החיים המסורתי. במאה ה-20 יצאו לאור ספרים לא מעטים של אנשי דת והלכה שהציגו את הפרשנות המסורתית למעמד האישה על פי הקוראן (Memissi 1994: 24, 99). ברבע האחרון של המאה, אולי כמשקל נגד להתחזקות זרמים אסלאמיים פונדמנטליסטיים במדינות מוסלמיות שונות, הצטרפו גם כותבות פמיניסטיות חילוניות לעיסוק בטקסטים הקדומים במגמה לפרשם מחדש. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא ספרה של פאטמה מרניסי *Women and Islam: An Historical and Theological Enquiry* (Memissi 1994). במקביל התפתח בשנות התשעים של המאה זרם המכונה 'פמיניזם אסלאמי' המונהג בידי נשים מוסלמיות משכילות; אלו עוסקות בקריאה של המקורות הראשוניים במגמה לפרש מחדש פסוקים

שפורשו בעבר כפוגעים בנשים, וכדי להדגיש פסוקים ואמירות התומכים בשוויון בין המינים (Badran 2002: 17-23). בשני המקרים נעשה ניסיון 'לשחק את המשחק' על פי חוקי ההלכה ולהתמודד מול אנשי הדת במגרש שלהם. בשני המקרים פונות הנשים אל תור הזהב של האסלאם לפי תפיסתן – אל ימי חייו של הנביא – בניסיון לבחון מחדש את אמירותיו בנושא מעמד הנשים.

פאטמה והמסורת הביוגרפית האסלאמית

דמויות נשים כמעט אינן מופיעות בקוראן, אך פרטים על חייהן של הנשים בנות דורו של הנביא ועל נשים מתקופות מאוחרות יותר מופיעים במילונים ביוגרפיים שנכתבו על אישים מוסלמים ידועים מאז ימי הביניים. הביוגרפיה המוסלמית (סירה) היא סוגה ייחודית בהיקפה ובמאפייניה, אשר שרידיה הקדומים ביותר המצויים בידינו נכתבו כבר במאה התשיעית. יש שייחסו את שכילותן של הביוגרפיות למדע החדית' שדרש איסוף פרטים על אודות הַסְּחָאבָה, בני דורו של הנביא, אחרים טענו ששכילותה של הסוגה היא ביטוי לחשיבות הרבה שייחסה המסורת הערבית הקדומה לגנאלוגיה. מילונים ביוגרפיים שהציגו את חייהם של נכבדים ובעלי שם באזור מסוים או בדור מסוים נכתבו בידי כותבים מוסלמים החל מתקופות קדומות וממשיכים להיכתב גם היום, חלקם כוללים גם נשים וביניהן רבות שהיו בנות דורו של הנביא ושימשו מוסרות חדית' (Roded 1993: 4-6). הנשים המרכזיות בסוגה זו מבין בנות דורו של הנביא מוחמד הן בנות משפחתו הקרובה ובעיקר אשתו הראשונה חֻ'דַ'גָּה, אשתו הצעירה והאהובה עֵאִישָה, ובתו הקטנה פאטמה (Vaglieri 1965: 841). חייהן ומעשיהן היו למופת ולדוגמה לנשים מוסלמיות; המסורות שעסקו בדברי הנביא והועברו מפיהן שימשו בסיס הלכתי שנחשב לבעל אמינות כיוון שהן שהו לצדו של מוחמד בחייו וכששכב על ערש דווי (Ghassan 1995: 90-94). הספרות הביוגרפית השיעית הקדישה לפאטמה מקום נרחב במיוחד בזכות היותה אשתו של עלי בן אֵבִי טַאֵלֵב ואמם של חסן וחוסין. היא נחשבת בקרב השיעים לדמות מופת נשית ובת למשפחה קדושה, ולכן כמעט כל חדית' שצוטט מפיה התקבל בשיעה ללא עוררין (Darwish 1996: 95). בעיני השיעים הדמויות הקרובות ביותר למוחמד והאהובות עליו ביותר הן בני הווג עלי ופאטמה – עלי היה יורשו הממונה של הנביא ופאטמה הייתה בתו האהובה, בשר מבשרו ואם צאצאיו הזכרים שאפשרה את המשך מורשתו (Spellberg 1996: 34). כותבים שיעים אף ייחסו לנסיבות חייה של פאטמה מוטיבים אגדיים ועל־טבעיים שהוסיפו ממד חדש לתיאור דמותה במסורות (Vaglieri 1956: 846).

לכן היה זה אך טבעי שבשנות השישים והשבעים של המאה ה־20 השתמש חכם הדת השיעי האיראני עלי שריעתי בדמותה של פאטמה כדי לגייס את הנשים למהפכה

האסלאמית. שריעתי תיאר את פאטמה כדמות מופת, אישה מוסלמית עצמאית ובעלת כוח, ובכך עודד נשים רבות להצטרף למהפכה העממית שהעלתה לשלטון את האי־אֵתוּלֵה ח'ומייני (Shari'ati 1996). גם לאחר המהפכה המשיכה פאטמה לשמש מודל נשי, לצד דמויות אחרות כגון עאישה, אשת הנביא, וזֵינֵב, בתה של פאטמה (Friedl 1996: 148-151). הגרסאות השיעיות המודרניות לדמותה של פאטמה ראויות לדיון נפרד והן אף זכו לתשומת לב מחקרית מסוימת (ראו: Darwish 1996; Friedl 1997), אך הן לא ייכללו במאמר זה.

בספרות הסונית הוזנחה פאטמה מעט בהשוואה לדמויות נשיות אחרות, אך מגמה זו השתנתה במאה ה־20, עם התפתחות גיוונים נוספים של הסוגה הביוגרפית, אשר הותירו מקום רב יותר מבעבר לפרשנות, להבעת דעות ולהעברת מסרים חינוכיים, אידאולוגיים ופוליטיים (Spellberg 1996: 17). גם כותבות פמיניסטיות החלו לאמץ את הסוגה הביוגרפית כדי לפתח מיתוסים של דמויות מופת נשיות שימשו מודלים בעבור נשים בחברה המוסלמית, והן עשו זאת באמצעות תיאור דמויותיהן של נשים מעולם האסלאם ומחוצה לו.¹ ההתפתחות הספרותית, התרחבות השיח הפמיניסטי והתגובה האסלאמית גרמו לכך שנשים בנות דורו של הנביא, בהן גם פאטמה, זכו לתשומת לב מחודשת.

הקוראים את פאטמה והכותבים אותה

כדי שנוכל להבין את הטקסטים על משמעויותיהם השונות, לקרוא בין השורות ולחפש את המסרים הגלויים והסמויים בביוגרפיות של פאטמה, דומה שעלינו להקדים ולעניין בקצרה בביוגרפיות של הכותבים עצמם.

הראשון על פי הסדר הכרונולוגי הוא האב הישועי הנרי למאנס. למאנס נולד בשנת 1862 בגנט (Gent) שבבלגיה וכשהיה בן 15 עזב את ביתו והצטרף למנזר הישועי בביירות. מגיל צעיר התמחה למאנס בשפה הערבית ובמהלך שהייתו במנזר למד גם לטינית וסורית. ב־1886 הוא קיבל משרת מורה באוניברסיטת סנט ג'וזף בביירות ומאז עבד לסירוגין באוניברסיטה עד מותו בשנת 1937. לאורך כל חייו עסק למאנס בשפה, בהיסטוריה ובגיאוגרפיה של 'סוריה הגדולה'; תקופה מסוימת הקדיש לחקר הסיִיָה והחדית' וניסה לפענח את חידת דמותו של מוחמד המנהיג ולהבין את דרך התנהלותו (תותל 1937: 162-164; Salibi 1962: 330-331). ספרו על פאטמה ובנות מוחמד יצא לאור בצרפתית ובערבית ב־1912, ועל פי עדותו במבוא נועד לפתוח סדרת עבודות שתעסוק

1 תופעה זו עסקה בהרחבה מרילין בות' בספרה May Her Likes Be Multiplied (Booth 2001).

בסירה ובחדית' ובדרכים שבהן הבינו כותבי מסורות אלה את דמותו של מוחמד (Lammens 2000: 218).

למאנס אמנם לא נולד באזור אך הוא פיתח רגש הזדהות עם לבנון בפרט ועם סוריה בכלל, רגש שהשפיע על עבודתו המחקרית. בכתיבתו ההיסטורית הוא עסק בהרחבה בתקופות קדומות בהיסטוריה של סוריה שבהן התקיימה באזור תרבות עצמאית, כגון הממלכה הפיניקית או תקופת שלטונה של נַוִּבְיָה מלכת תדמור; הוא ראה בכיבוש האסלאמי השתלטות של גורם זר אשר פגע בתרבות המקומית. חלק מעבודותיו שימשו עוד בחייו בסיס להתפתחות זרמים לאומיים בסוריה ובלבנון, זרמים שביקשו לפתח זהות שאינה מבוססת על האסלאם או על הערביות (Kaufman 2004: 32-33). יחסו השלילי של למאנס לאסלאם ואהדתו הגדולה לסוריה הביאו אותו לראות בתקופה האַמִּיית את תקופת הזוהר היחידה של האסלאם, כיוון שאז הייתה דמשק בירת המדינה המוסלמית. לדעתו, עם עליית העבאסים והעברת הבירה המוסלמית לבגדאד החלה ההידרדרות, ובהמשך לתפיסתו של גולדזיהר ראה בספרות החדית' והסירה מקורות המשקפים תפיסות מהתקופה העבאסית. השילוב בין נטיותיו הפטריוטיות לבין תפיסותיו המחקריות גרם לו לדון בביקורתיות רבה במקורות אלה (Salibi 1962: 333-340).

למרות שאיפתו לאובייקטיביות ולסטנדרטים מדעיים, כותבים בני זמנו כבר חשו שעבודתו של למאנס מסגירה את אמונותיו ואת דעותיו הקדומות. ב־1913 כתב בקר שלמאנס בוחן בביקורתיות מדעית רק מסורות המשמיעות את האַמִּיים, אך מתייחס כמובנות מאליהן למסורות המציגות אותם באור חיובי או לאלה המציגות את מוחמד באור שלילי (Becker 2000: 331). אולם גם אם כתיבתו מוטה נגד למאנס בכמה נקודות רגישות במסורת האסלאמית, בהן מעמדן של הנשים. עדות לכך אפשר לראות בעובדה שבנת אל־שאטי, שכתבה בשנות החמישים במצרים, הכירה את עבודתו ואף ראתה צורך להתייחס אליה במיוחד (ראו: בנת אל־שאטי 1985: 167, 180-183).

בנת אל־שאטי, היא עַאִישָה עַבְד אל־רַחֲמַן, נולדה ב־1913 בדמְיָאט שבמצרים. אביה, בוגר אוניברסיטת אל־אזְהַר, לא רצה שתחרוג מן התפקידים המסורתיים שיועדו לנשים, אך אמה וסבה מצד האם היו פתוחים יותר ועודדו אותה להמשיך את לימודיה גם לאחר שסיימה את בית הספר היסודי. כשהחלה לכתוב בעיתון הקהירי אל־אַהְרָאם אימצה את שם העט בנת אל־שאטי ('בת החוף') בשל החשש מכעסו של אביה. בנת אל־שאטי קיבלה משרות הוראה באוניברסיטאות בקהיר ובמרוקו והמשיכה לכתוב בעיתונים שונים. היא כתבה יותר משישים ספרים שעסקו בשפה הערבית ובמעמד הנשים בחברה האסלאמית, והייתה האישה הראשונה שעסקה בפרשנות הקוראן. מספרים ומראיונות שנערכו אתה עולה שתפיסתה הייתה דתית ושמרנית למדי, ושהיא קיבלה על עצמה את רוב המגבלות שהוטלו על נשים באסלאם, אף על פי שהיא עצמה יצאה מן המסגרת המקובלת ופיתחה קריירה אקדמית וספרותית (Kooij 1982: 67; Hoffman-Lad 1995: 4-5).

הפרק שהיא מציגה בו את הביוגרפיה של פאטמה מופיע בספר העוסק בבנות הנביא, ספר שהוא חלק מסדרת ספרים העוסקים בנשים שחיו בסביבת הנביא מוחמד ובהם גם ביוגרפיות של אמו ושל נשותיו. בהקדמה לספר נכתב כי מטרת הסדרה כולה היא להבין את הצד האנושי בדמותו של הנביא, בכל פעם מהיבט אחר, באמצעות הנשים שבחיי (בנת אל-שאטי 1985: 7-8). במאמר העוסק בביוגרפיות של נשות הנביא שכתבה בנת אל-שאטי מראה רות רווד שעל אף שמרונות מתבטאים בכתביה גם רעיונות פמיניסטיים. רווד מציינת גם שבנת אל-שאטי הייתה אחת הנשים הראשונות שניסו להאיר את דמותו של הנביא באמצעות עיסוק בנשים שבחיי (Roded 2006: 51), אך היא בהחלט לא הייתה האחרונה. בין ממשיכות דרכה בתחום זה אפשר לציין גם את אסיה ג'באר, או בשמה המקורי פאטמה אל-זהראא אימלאין (Imalayen), סופרת ויוצרת קולנוע אלג'יראית שהיגרה לצרפת. ג'באר נולדה בעיירה שרשל (Cherchell) באלג'יריה בשנת 1936. אביה הוא ששלח אותה לבית הספר הצרפתי שבו למדה ובכך שחרר אותה מכבלי המסורת וחיבר אותה אל התרבות הצרפתית והמערבית. ובכל זאת, כאשר פרסמה את הרומן הראשון שלה *La Soif* (הצמא) בשנת 1955 בחרה הסופרת הצעירה בשם העט אסיה ג'באר כדי לא לעורר את כעסו של אביה. ג'באר למדה היסטוריה בצרפת ובשנות החמישים הייתה שותפה למאבקי הסטודנטים האלג'יראים לשחרור ארצם (Stiller-Kern 2004). הרומנים, המאמרים והסרטים שיצרה עסקו כולם בנשים מוסלמיות ובקשייהן, והחל משנות השישים קיבלו גוון פוליטי מוצהר של מחאה כנגד המגמות הפונדמנטליסטיות המתפתחות באלג'יריה (Zimra 1996: 828).

ספרה *Loin de Médine* יצא לאור ב־1991 ונכתב בתגובה לאירועי הדמים שאירעו באלג'יריה ב־1988 במסגרת המאבק על השלטון בין המוסלמים הקיצונים למתנגדיהם. בריאיון לקלריס זימרה ב־1991 סיפרה ג'באר שלאור האירועים האלה היא חשה שדרך ההתמודדות היחידה היא פנייה אל המקורות שמהם שואבים הקיצונים את טענותיהם, כדי להוכיח שהם מעוותים את המקורות ומשבשים את מסריהם של הנביא ושל בני תקופתו. באמצעות החייאת דמויות נשיות מההיסטוריה המוסלמית, דמויות שעדיין חיות בזיכרונה הקולקטיבי של החברה, היא ניסתה להציג חלופה לפרשנות הנוקשה שמציגים מוסלמים קיצוניים. הנשים, שנלכדו במאבק בין גברים על פרשנות הקוראן, צריכות לדעתה לקרוא בעצמן את המקורות כדי להבין שגורלן לא נגזר מראש ושהשתקתן אינה מצווה הנביא (Zimra 1996: 823). אולי מכיוון שג'באר אינה מוסלמית אדוקה ומכיוון שהיא כותבת מאירופה היא מתירה לעצמה חופש רב יותר בעיסוק בטקסט. בניגוד ללמאנס ובנת אל-שאטי הטוענים לתקפות מדעית, ג'באר מצהירה כבר בפתחה שהסיפור הנפרש הוא בדוי בחלקו (Djebar 1994: XVI).

הנרי למאנס, בנת אל-שאטי ואסיה ג'באר פנו לעסוק בחייה של פאטמה במטרות שונות ובנסיבות שונות. כל אחד מהם קורא את המקורות מנקודת מבטו ומתוך השקפת

עולמו, ומשלב בקריאתו גם את חוויותיו הפרטיות, אמונותיו והאידיאולוגיות שבהן הוא מחזיק. כל אלה מהווים מעין מסך שקוף למחצה שבעדו נשקפת פאטמה כפי שכל אחד מהם רוצה לראות אותה.

אישה בעולם של גברים

בספר העוסק בעאישה, אשתו הצעירה של מוחמד, טוענת דניס ספלברג (Spellberg) שחשיבות דמותה של עאישה במסורת התגבשה בעיקר סביב שלושה מוקדים: הגנאלוגיה שלה, כלומר היותה בתו של אבו בכר; קשר הנישואין שלה עם הנביא; והיותה דגם לחיקוי ומעבירת מסורות ששימשו לימים ליצירת ספרות החדית' וההלכה (Spellberg 1996: 9). כותבים במאה ה-20 שפנו לעסוק בדמותה של פאטמה לא יכלו לעסוק בה במנותק מתפיסות אלה, שהרי רוב הסיפורים העוסקים בחייה קשורים במידה זו או אחרת בגברים שחיו סביבה או בסמל שהיא אמורה להיות. הכותבים שלפנינו עסקו בפאטמה מנקודות מבט דומות: קשריה עם אביה, נישואיה לעלי והדגם שהיא מייצגת באמצעות מסורות וצורות התנהגות, דגם המתבטא במעשיה השונים ובמיוחד בתיאור חודשי חייה האחרונים.

האב והבת

שלושת הספרים שבהם עוסק מאמר זה כוללים בכותרותיהם את המילה 'בנות' – אין זה מקרה. מעמדה של פאטמה וזכרה מבוססים, קודם כול, על היותה בתו של מוחמד, נביא האסלאם. העובדה שלמוחמד היו בנות בלבד היא מוטיב ידוע בתיאור דמותו, ובשלה זכה לכינוי אֶבְתֵּר, כלומר נטול בנים זכרים (Lammens 2000: 220). פאטמה הייתה בתו הרביעית והאחרונה של מוחמד מאשתו האהובה ח'דיג'ה, והייתה היחידה שחיותה עם אביה את ימי ההתהוות של החברה המוסלמית מאחר ששלוש אחיותיה הגדולות, זֵינַב, רֻקְיָה ואֵם כַּלְת'וּם, נישאו קודם לכן. היא האריכה ימים יותר מכל אחיותיה וזכתה למעמד מיוחד בזכות העובדה שילדה שני בנים זכרים, חסן וחוסין, נכדי הנביא וממשיכי שושלתו. האם עובדות אלה קשרו קשר הדוק ואוהב בין האב לבתו? המקורות ההיסטוריים, העוסקים באירועים ולא ברגשות, אינם נותנים תשובה חד-משמעית לשאלה זו. המסורת האסלאמית לדורותיה ניסתה, באופן טבעי, להציג את מוחמד כאב למופת, אך לא כל הכותבים שלפנינו קיבלו פרשנות זו. כל אחד מהם מציב את הקשר בין האב לבתו בנקודות שונות על הרצף שבין אהבה ללא תנאי לבין ניכור וכמעט שנאה.

למאנס מציג את היחסים בין מוחמד לבתו כענייניים וקרים. לדעתו, חשיבותה של פאטמה נעוצה בעובדה שהיא בתו היחידה של מוחמד שעובדת קיומה בטוחה, בניגוד לכל האחרות שאולי לא חיו כלל או היו בנות של אחרים וצורפו לרשימת צאצאיו של

מוחמד רק כדי להאדיר את שמו (Lammens 2000: 219-222). בהתייחסו למסורות העוסקות באהבתו של מוחמד לנכדיו טוען למאנס כי יש להניח שמוחמד אכן שמח על היוולדם של נכדים שיוכלו להמשיך את השושלת, אך לדעתו הסיפורים על אהבת מוחמד לנכדיו מוגזמים. הוא טוען שהם דומים באופן חשוד לסיפורים סטנדרטיים שנועדו להציב דפוס התנהגות כולל ואין בהם אמת היסטורית (שם: 259-261). אדישותו של מוחמד כלפי כל מה שלא נגע ישירות לשליחותו ולמנהיגותו גרמה לו להתייחס לפאטמה בקרירות, יחס שהתגבר לאחר נישואיה המאולצים לעלי, החתן המוערך פחות והאהוב פחות על מוחמד לפי למאנס (שם: 240). יחסה של הבת לאביה התמצה בתלונות ובתחנונים לעזרה בתקופת נישואיה הקשים, תחנונים שלא נענו מפני שהנביא היה עסוק בשלו ולא הייתה לו סבלנות לבתו ולחתנו חסרי היכולת (שם: 258).

בנת אל-שאטי, לעומתו, מקבלת את המסורות העוסקות באהבתו המופתית של מוחמד ללא עוררין ואף מוסיפה עליהן פרשנות משלה המציגה את מוחמד כדוגמה ראויה לחיקוי. בנת אל-שאטי מדגישה את העובדה שאביה של פאטמה אהב אותה אף על פי שהייתה הבת הרביעית, ואולי דווקא בשל כך; היא מזכירה את התגיגה שערך מוחמד לכבוד הולדת בתו ומציעה שהאהבה הרבה שהעניק לה נועדה לפצות את הבת ולדאוג לכך שלא תרגיש מקופחת או לא רצויה רק מפני שאינה גבר (בנת אל-שאטי 1985: 161, 168). לפי פרשנותה, הקרבה המיוחדת של פאטמה לאביה ברגעי השיא של המהפכה האסלאמית יצרה קשר מיוחד ביניהם, ומוחמד בחר בבתו להיות דגם להעברת מסריו אל האנושות כולה (שם: 165-166). בניגוד ללמאנס, הטוען כי המסורות מגזימות בתיאור האהבה של מוחמד לבתו, בנת אל-שאטי טוענת שהמסורות ניסו להעלים את הנשים מסיפורי הנביא ולהפחית מאהבתו של מוחמד לבתו. בהתייחסה לפרשנות של למאנס היא מעירה כי החוקר הפיקח צריך להתגבר על מכשולים אלה ולהבין את מניעיהם הנסתרים של הכותבים (שם: 167). בתיאורה בולטת דבקותה של הבת באביה ומסירותה לו: 'אללה... בחן את אמונתה במבחן הקשה ביותר לשכמותה, וקשר אותה לאביה עד שגרם לה לסבול מהקשיים שהוא נתקל בהם ולפחד מהרדיפות הקשות אשר סבלו ההולכים בעקבותיו, עד שכמעט חשה את כוויות האבנים הלוהטות אשר הושלכו עליהם בחום הקיץ...' (שם: 170).

הדבקות והאמונה באביה הן מאפיינים בולטים של פאטמה גם בדמות שמתארת אסיה ג'באר. הדבקות המוחלטת הופכת לשתיקה מוחלטת כאשר הבת מבטלת את עצמה מתוך אהבת אביה: 'כאילו שאהבה לאב, כאשר היא מגיעה לעוצמה כזאת, הופכת, כמו התשוקה, לנסיגה ספונטאנית, להרהורים מעורפלים, לשתיקה!' (Djebar 1991: 47). לפי ג'באר, שתיקה זו מסבירה את היעדרה של פאטמה מן המקורות האסלאמיים הקדומים עד לידת בניה. ג'באר אף מרחיקה לכת וטוענת שפאטמה שאפה כל חייה להיות גבר כדי שתוכל לרשת את אביה ולהמשיך את דרכו (Djebar 1994: 49). לפרשנות חריגה זו אין

כמובן ביסוס במקורות שנכתבו על ידי גברים בימי הביניים, וייתכן שמשמעותה האמיתית תתברר יותר על רקע מחקר נוסף של הביוגרפיה של ג'באר ושל יחסיה עם אביה. במאמר של קויי העוסק בבנת אל-שאטי עולה הסברה שמחברת זו הודההתה מאוד עם אביה ולכן סיפור חייה כולו הוא ניסיון לחקות את אביה ולתפוס את תפקידו בחברה (Kooij 1982: 70). ייתכן שהזהדההת עם האב הנה קו אופייני בחייהן של נשים חזקות הגדלות בחברה מסורתית פטריארכאלית, ואולי פרשנותה של ג'באר מושפעת גם היא מחוויות דומות שחוותה בעצמה.

תפיסותיהם של שלושת הכותבים באות לידי ביטוי ברור ביותר בתיאור אירוע מסוים אחד – תגובתו של מוחמד לרצונו של עלי לשאת אישה שנייה עוד בחייה של פאטמה. על פי המסורת, בעוד עלי מחכה לתשובה ממשפחת אבו ג'הל שאת בתו התכוון לשאת, הגיע הדבר לאוזני מוחמד והוא פנה אל הציבור מעל במת המסגד ותקף את עלי בהסבירו שפגיעה בביתו כפגיעה בו, וכן שבתו של אבו-ג'הל, אויבו של מוחמד, לא תוכל לשכון בבית אחד עם בתו של הנביא. מוחמד הודיע לעלי שאם ברצונו לשאת אישה שנייה עליו להתגרש קודם מפאטמה (Vaglieri 1965: 842).

שלושת הכותבים הנדונים כאן תופסים אירוע זה כרגע שיא המבטא את רגשותיו של האב כלפי בתו, אך את השימוש שעשה מוחמד בשני טיעונים שונים, האחד אישי והשני ציבורי, מפרש כל אחד מהם אחרת. בנת אל-שאטי רואה באירוע זה סמל לאהבה האין-סופית של האב לבתו. למרות היותה מאמינה אדוקה היא חורגת כאן מהקו הדתי ומסבירה שהטיעון בדבר כפירתו של אבו-ג'הל היה רק ניסיון של מוחמד להצדיק את העובדה שהוא אוסר על חתנו דברים שהאל התיר לכלל הגברים המוסלמים. בנת אל-שאטי הייתה בעצמה אשתו השנייה של בעלה האהוב ויחסה המורכב לפוליגמיה משתקף בטקסט – היא אינה פוסלת את המנהג המותר בקוראן, אך מודעת בהחלט לבעייתיות שבו ולצער שרצונו של עלי מסב לפאטמה: 'מוחמד, באבהותו הרחומה... רצה בכל מאודו להרחיק את מה שמאיים עליה... אך האם הנביא יאסור את מה שהתיר האל?' (בנת אל-שאטי 1985: 190).

בעיניה של ג'באר אירוע זה משקף את המתח שבין היותם של מוחמד ופאטמה אנשים פרטיים, לבין היותם משפחת מנהיגים וסמל בעבור הקהילה. על פי ניתוחה, מוחמד חש את כאבה של בתו באמת ובתמים, אך הוא היה מנוע מלפעול על פי רגשותיו בשל עמדתו הפוליטית והדתית, שהרי הוא שמסר למוסלמים את החוק המתיר להם ריבוי נשים. בצר לו פנה מוחמד אל הטיעון הפוליטי ומצא בו מפלט שאפשר לו להתחמק מציות לחוק האלוהי. העימות שנוצר בין רגשותיו של מוחמד האב לבין חובותיו של מוחמד המנהיג הביא אותו לרמוז לבני הקהילה שהוא בעצמו אינו חש בנוח עם האישור שנתן לפוליגמיה: 'למי אמר מוחמד "לא" באל-מדינה? לגברי אל-מדינה, כל אלו המקשיבים לו, המבקשים את עצתו... אלו הרוצים לבנות את חייהם על פי הדגם של

חיו... ללא ספק, מותר לכל מאמין לקחת ארבע נשים. אבל, בינתיים, הוא מבקש מאנשי אל-מדינה להיות עדים לאמת הפרטית הזאת: "מה שפוגע בפאטמה, פוגע בי!"... (Djebar 1994: 64).

אפשר למצוא דמיון בין ניתוחה של ג'באר את האירוע לניתוח של בנת אל-שאטי. שתיהן חשות במתח שבין העמדה האישית לזו הציבורית, ושתיהן רואות בטיעון הציבורי כיסוי, מפלט שמצא מוחמד כדי לאסור את מה שהתיר האל ברמזו לאנשיו מה הוא חש באמת כלפי האירוע (במשפטים כגון 'בתי היא חלק ממני' ו'מה שפוגע בה, פוגע בי'). ג'באר ובנת אל-שאטי רואות בהתנגדותן של מוחמד לנישואי עלי הבעת עמדה נגד הפוליגמיה, עמדה שהשתקפה גם בשמירת האמונים של מוחמד לח'דיג'ה (בנת אל-שאטי 1985: 175; 1994: 46). כמו כותבות פמיניסטיות אחרות, שטענו כי החוקים בנוגע לריבוי נשים באסלאם נועדו לשפר את המצב לעומת תקופה קודמת, נראה שגם שתי הכותבות שלפנינו חשות שבשורתן האמיתית של מוחמד מבטאת התנגדות לריבוי נשים ולא אישור למנהג זה.

לעומת שתי הנשים מציג למאנס את התפיסה ההפוכה. לדעתו עצם ריבוי הנשים אין בו כל רע בעיני מוחמד. עדות לכך היא ההרמון שהקים מוחמד לעצמו אחרי מותה של ח'דיג'ה אשתו הראשונה. לטענתו ח'דיג'ה נותרה אישתו היחידה של מוחמד בימי חייה רק בגלל מעמדה הכלכלי וההשפעה שהייתה לה עליו (Lammens 2000: 235, 242). עדות נוספת היא העובדה שחתניו האחרים של מוחמד נשאו נשים נוספות על בנותיו, והוא לא הביע כל התנגדות למעשיהם. לדעתו של למאנס, התנאי שהציב מוחמד לעלי מעיד על זלזולו בחתנו; הטיעון הפוליטי הוא הטיעון החשוב ואילו האמירות בדבר הקרבה בין האב לבת הם זיופים שהוכנסו בשלב מאוחר יותר: 'מוחמד נשא את הנאום הזה על הבמה באל-מדינה... הוא מחה בכוח כנגד גישתו של עלי, "הרוצה לשכן תחת אותו גג את בת איב האלוהים ואת בת שליחו". יתר על כן, הוא התיר לו את אפשרות הגירושין! דבר זה הראה בבירור איזו חשיבות מועטה ייחס מוחמד לחתנו...' (Lammens 2000: 243-244). בניגוד לאסיה ג'באר ובנת אל-שאטי – הרואות בקשר בין האב לבתו לפני נישואיה ולאחריהם מערכת יחסים משפחתית ונפרדת מן ההקשר הפוליטי – למאנס, אולי בשל עמדתו הפוליטית, מעוניין בעיקר בקשר בין האב לבתו בתקופה שלאחר הנישואין, כאשר נכנס עלי לתמונה. הקריאות השונות יבואו לידי ביטוי גם בניתוח הקשר בין עלי לפאטמה.

הרעיה והבעל

גם בטקסטים המסורתיים חיי הנישואין של עלי ופאטמה אינם מושלמים. המסורות מתארות את הריבים והקשיים שחוו, בין השאר בשל העוני שסבלו ממנו בראשית נישואיהם (Vaglieri 1956: 843-844), וגם את רצונו של עלי לשאת אישה שנייה כמתואר לעיל. כמו

את הקשר עם האב, גם את הקשר עם הבעל עלי, מנתחות בנת אל־שאתי וג'באר מן ההיבט האנושי; שתיהן מציגות את קשר הנישואין הזה כדגם חברתי. למאנס לעומתן, מתמקד בהיבט הפוליטי ומשתמש גם בקשר זה כדי להוכיח את עליבותם של פאטמה ועלי ואת חוסר העניין שהם עוררו במוחמד בימי חייו. נושאי הדיון המרכזיים בתחום זה הם: עברם המשותף של פאטמה ועלי שגדלו באותו הבית; גיל הנישואין של פאטמה; המניעים שהביאו לחתונתה; ולבסוף – אופי הנישואין והקשר בין בני הזוג לאורך השנים. כל אחד מן הכותבים מדגיש את הנושאים אשר מסייעים לו להדגים את טענותיו. הנושא הראשון הוא הקשר בין פאטמה לעלי לפני נישואיהם. על פי המסורת מוחמד אימץ את עלי לבן, אך המקורות אינם מספרים דבר באשר לאופי הקשרים בין עלי לפאטמה בתקופת ילדותם. שתיקת המקורות מותירה מרחב לפרשנות, מרחב המנוצל על ידי בנת אל־שאתי. בכתיבתה היא מדגישה את הקושי שבנישואין של אחות לאחיה המאומץ שגדל אתה בבית אחד. בנת אל־שאתי כותבת כי העובדה שעלי היה לפאטמה כמו אח מקשה עליה לספר לו את אשר בלבה, ושתחילת הקשר ביניהם מלווה בהיסוסים רבים ובקשיי תקשורת (בנת אל־שאתי 1985: 162, 174, 178). קושי זה מצטרף, על פי בנת אל־שאתי, לחששה של פאטמה מפני הנישואין, חשש שנוצר עוד בילדותה כאשר אחותה הגדולה, זינב, התחתנה ועזבה את הבית (בנת אל־שאתי 1985: 173). במסורות המעטות על פאטמה לפני נישואיה אין כל התייחסות לחוויה זו, ולכן נראה שבנת אל־שאתי השתמשה בחוויה המוכרת לה והשליכה אותה על פאטמה, אולי מתוך ניסיון לומר משהו על תפיסת הנישואין של ילדה הגדלה בחברה מסורתית. בנת אל־שאתי מספרת כי פאטמה ביקשה להישאר בבית אביה ולנהל את משק הבית, אך לאחר הגעתה של עאישא, אשתו הצעירה של מוחמד, היא חשה שהיא נדחקת החוצה ורק אז התרצתה והסכימה לנישואין (בנת אל־שאתי 1985: 173-174). גם כאן אפשר להבחין בניסיונה של בנת אל־שאתי להציג את מוסד הנישואין כפי שהוא נתפס על ידי נשים צעירות בחברה המסורתית, זאת לצד הדגש על אהבתה של פאטמה לאביה. למאנס מצדו מפקפק בעצם קיום קשרים בין פאטמה לעלי לפני נישואיהם ומעלה את הסברה שהם זויפו בשלב מאוחר כדי להאדיר את שמו של עלי (Lammens 2000: 237). למאנס אינו עוסק בקשיים האפשריים ביחסים ביניהם, אם בשל חוסר רגישותו לנושא ואם מפני שהדבר אינו משרת את מטרותיו.

לעומת זאת, למאנס עוסק באריכות בגיל נישואיה של פאטמה, שאלה שנדונה רבות במקורות המסורתיים ואין לה פיתרון מוסכם. נושא זה משך תשומת לב משום שבדרך כלל מציינים את תאריך לידתה של פאטמה כחמש שנים לפני תחילת ההתגלות של הנביא, ומכאן שנישאה כשהייתה בת יותר משמונה־עשרה, גיל חריג מאוד ביחס לנוהג בתקופה זו (עאישא למשל נישאה לנביא כשהייתה בת תשע או עשר). ניסיונות לטעון שהיא נולדה מאוחר יותר מציבים בפני הפרשנים בעיה אחרת – אם נכון הדבר,

הרי שח'דיג'ה הייתה בת יותר מחמישים כשילדה את בת זקונה (Vaglieri 1956: 843). למאנס בוחן את גרסאותיהם השונות של הכותבים המוסלמים שעסקו בנושא בניסיון להוכיח שכל הכותבים הקדימו את גיל הנישואין של פאטמה ויצרו סתירות לוגיות, אולם למעשה פאטמה נישאה כשהייתה בת יותר מעשרים (Lammens 2000: 226-228). לדעתו, עובדה זו מעידה על עליבותה של פאטמה חסרת היופי והכישרון, ועל כך שמוחמד כפה את הנישואין על עלי החלש גם הוא: 'המקורות אינם מצליחים להסתיר גילוי מכאיב שהשפיע על כבודו העצמי של מוחמד – הקושי למצוא חתן... נראה שעלי קיבל זאת על עצמו באותה סבילות שהייתה אחת מתכונותיו' (Lammens 2000: 228-229). בשאלה זו מתפלמסת בנת אל-שאטי ישירות עם למאנס באזכור שמו. היא מסבירה את נישואיה המאוחרים של פאטמה בכך שהייתה בת למשפחה מכובדת ובת אהובה מאוד על אביה, והוא לא רצה להפקירה בידי כל אחד. כן היא טוענת שלמאנס הגזים בהערכת גילה של פאטמה בעת נישואיה רק כדי להכפיש את שמה (בנת אל-שאטי 1985: 182).

למאנס דן בגילה של פאטמה כדי להדגיש את חוסר העקביות של המקורות ואת חוסר האמינות של הכותבים, אך נוסף על כך נראה שבעיניו גיל הנישואין המאוחר מעיד בברור על ערכה הדל של פאטמה האישה והרעיה בכות. תשובתה המפורטת של בנת אל-שאטי מעידה שהוא אכן נוגע בנקודה רגישה בעיניה של מאמינה מוסלמית, והיא עושה מאמצים רבים להפריך את טענותיו. שני הכותבים אינם עוסקים במפורש בגיל הרצוי בעיניהם לנישואין, אך בעקיפין ברור שלפחות בתקופה ההיסטורית הנדונה, נישואין בגיל מאוחר דורשים הסבר כדי להוכיח שאין הדבר מעיד על חסרונות הנערה או על בעיות במשפחתה.

מעניין למצוא מאפיין משותף לתיאוריהם של בנת אל-שאטי ושל למאנס את דמותו של עלי. אמנם הם חלוקים בדעותיהם בדבר טבעו – למאנס רואה בעלי אדם חסר אופי וחסר יכולת, טיפש ומכוער (Lammens 2000: 236-237), ואילו בנת אל-שאטי מקבלת את תפיסת המקורות הרואים בו אדם טוב ומוסלמי טוב (בנת אל-שאטי 1985: 184). עם זאת, בתחום הקשר בין בני הזוג בנת אל-שאטי מציינת את חוסר יכולתו של עלי לתמוך בפאטמה אף על פי שהיא הייתה זקוקה לעזרה: 'היא נזקקה לצדה לבעל עדין, רגוע, צנוע ורך, ועלי... לא היה מסוג הבעלים האלה. יתר על כן, הייתה בו עוצמה שנטתה לחומרה, וקשיות שכמעט נחשדה בגסות רוח... עלי... היה זקוק לא פחות ממנה ליד עדינה ורחומה, אשר תנער ממנו את אבק הקרבות שהשתתף בהם מאז היה נער' (בנת אל-שאטי 1985: 187-188). התיאור של למאנס דומה אך הפרשנות שונה: למאנס מציג את פאטמה כחולה וחלושה שאינה יכולה לעמוד לבדה במטלות הבית, ואת עלי כאטום שאינו מסוגל או אינו רוצה לעזור לה ומעדיף להתרחק מן הבית ולשמור על מרחק מאשתו (Lammens 2000: 245-247).

ג'באר אינה דנה בסוגיית גיל נישואיה של פאטמה ואינה עוסקת באופיו של עלי או באופי הנישואין, לבד מן התחומים שהנביא מעורב בהם. נישואיה של פאטמה לעלי בתיאוריה של ג'באר הם ניסיון של פאטמה להתקרב אל אביה ולהפוך למעין יורשת שלו: 'למעשה, בכך שנישאה לבן דודו של אביה, במיוחד מכיוון שהוא בנו המאומץ של אביה, היא נישאה לעצמה, למען האמת, כדי להתקרב אל זכות הירושה הרצויה אך הבלתי־אפשרית...' (Djebar 1994: 49). ג'באר מתארת כיצד לכל אורך שנות הנישואין נע הקשר בין פאטמה לעלי סביב מוחמד האב. מוחמד הוא שהאמין בקשר שבין עלי לפאטמה וקרא להם להתאחד באהבתם אליו כאשר ניסה לגשר על מחלוקות שהתגלעו בנישואיהם, למשל בתיאור כגון זה: 'מוחמד אוסף את שתי ידי אל בטנו, בתנועה של מדיטציה. אז הוא לוקח אחת מידיה של פאטמה ואת ידיה של עלי ומחזיק את שתיהן בתוך שלו. הם נותרים שלובי ידיים, בשתיקה שמחזירה בהדרגה את הרוגע, את השלווה, ואת הכניעה לאל (כלומר "אסלאם", במשמעותה המדויקת של המילה). ההרמוניה והאהבה בין שני בני הזוג שבו לשרור...' (Djebar 1994: 59). נראה שעלי הוא דמות משנית בסיפור של ג'באר משום שחייה של פאטמה, לפי תפיסתה, נעים סביב הקשר עם אביה.

מאבק הירושה ומותה של פאטמה

חודשי חייה האחרונים של פאטמה ומאבק הירושה שהייתה מעורבת בו לאחר מות אביה הם נקודת שיא נוספת המביאה לידי ביטוי את המאפיינים העיקריים של דמותה. הנביא נפטר בשנת 632, עשר שנים לאחר ההג'רה. בעוד פאטמה מתאבלת על אביה היה אבו בכר לח'ליפה, ממלא מקומו של מוחמד בהנהגת אומת המאמינים. עלי, פאטמה ותומכיהם סירבו להכיר בח'ליפה החדש בשל חוסר התחשבותו בקשריהם המיוחדים עם הנביא. אבו בכר סירב למסור לידי פאטמה את חלקה בירושת אביה וביסס זאת על דבריו של מוחמד אשר הצהיר שלנביאים אין ירושה ורכושם הוא רכוש הכלל. פאטמה נפטרה כמה חודשים לאחר מות אביה בלא שהצליחה להחזיר לעצמה או למשפחתה את הזכויות שנאבקה עליהן בחודשי חייה האחרונים (Vaglieri 1965: 844). סיפור המאבק על הירושה מופיע בסיום כל אחד משלושת הטקסטים על פאטמה ומובלטים בו היסודות השונים המרכיבים את דמותה של פאטמה, את סיפור חייה ואת הלקח הנלמד ממנו בעיני כל אחד מהכותבים. גם ההיבט הטרגי של מותה, זמן קצר לאחר מות אביה, מופיע בשלושתם. אולם למרות הקווים המשותפים, כל אחד מהשלושה לוקח את סיפור חודשי חייה האחרונים של פאטמה אל מחזות אחרים על פי נטיות לבו.

בעיני למאנס התמודדותם העלובה של עלי ופאטמה עם אבו בכר ותומכיו מעידה שוב על חוסר האונים של בני הזוג, על היעדר תבונה פוליטית ועל ההתנהלות המגושמת שאפיינה אותם גם בשנות חייו של הנביא. אלה לא הותירו להם סיכוי מול פוליטיקאים מוכשרים שלקחו על עצמם את הנהגת האומה וסירבו אפילו להתיר לפאטמה לקבל את

המעט שהייתה זכאית לו מירושת אביה המצומצמת (Lammens 2000: 268-270). לדעתו מותה של פאטמה היה אירוע חסר חשיבות בחיי המוסלמים בני התקופה; תפקידה ההיסטורי הסתיים ברגע שאביה מת ובעלה נשא לעצמו נשים נוספות, אישיותה איבדה את חשיבותה והתאדתה בלי להותיר זכר: 'בתו היחידה של הנביא ששרדה נפטרה ממש כפי שחיה. בני דורה, שהיו להוטים לחלק ביניהם את המורשת הפוליטית שהותיר המנהיג המת, התייחסו למותה כפי שהתייחסו אליה בחייה - באדישות גמורה...' (Lammens 2000: 270-271). וכך מודגשים שוב העקרונות המאפיינים את עבודתו של למאנס: דמותה האפורה של פאטמה; הזלזול שזכתה לו מצד אביה, בעלה וכלל עדת המאמינים המוסלמים בתקופת חייה; והטענה שאנשי דת שחיפשו דמות מופת נשית והעדיפו את פאטמה בשל קרבתה לבית עלי, החיו את דמותה בשלב מאוחר יותר והמציאו מסורות בעלות אופי דתי ופוליטי שאינן יכולות לשמש מקורות היסטוריים.

בנת אל-שאטי מדגישה את אבלה הכבד של פאטמה על מות אביה, אבל שהקשה עליה להתמודד עם הח'ליפה בתקופת האבל שלאחר מותו. לדעתה, אם בכל זאת התערבה פאטמה בנושאים פוליטיים ועמדה על שלה היה זה בשל מחויבותה למשפחתה ולבית הנביא. מחויבות זו נתנה לה כוח ודחפה אותה להתערב בעניינים שבדרך כלל לא הייתה מעורבת בהם. כישלונה במאבק גרם לה לשקוע באבלה עד ליום מותה. בניגוד ללמאנס, בנת אל-שאטי מציינת את האבל הכבד שירד על המוסלמים עם מותה של פאטמה (בנת אל-שאטי 1985: 218-219). פאטמה של בנת אל-שאטי היא דמות מופת הממלאת את חובותיה למשפחתה, לבעלה ולקהילה. המסירות לאביה ולבעלה היא המובילה אותה במאבק וביציאה אל החברה: 'ובעוד היא נותרת לשאת את פצעה ואבלה, לו לא הייתה קוראת לה החובה לדרוש את זכויות בעלה ושני ילדיה, הרי שהשתדלה להשיב את זכויות משפחת בית הנביא...' (בנת אל-שאטי 1985: 216). בנת אל-שאטי מצדיקה את התערבותה של פאטמה בפוליטיקה למען אינטרסים חברתיים ומשפחתיים, ובכך מנסה אולי לקבוע תנאים שבמסגרתם יכולה אישה לחרוג מתפקידה המסורתיים המקובלים. אקורד הסיום בחייה של פאטמה בתיאורה של אסיה ג'באר הוא מעין מאבק פמיניסטי. בניגוד לאחרים היא שמה את הדגש לא במאבק על ירושת ההנהגה, שפאטמה עומדת בו לצדו של עלי, אלא דווקא במאבק על ירושת הרכוש, שבו לבת הנביא יש זכויות משל עצמה. הבטחת ירושה לבנות היא אחד החידושים ה'פמיניסטיים' של האסלאם לעומת התקופה שקדמה לו, וג'באר כמעט שקוראת לפאטמה לצאת ולהילחם על זכויותיה בשם האסלאם: "'לא", פאטמה מאשימה את הח'ליפה, "אתה טוען שאתה יכול למנוע ממני את זכותי כבת! היא יכלה להמשיך הלאה. היא יכלה לומר: 'משמעות המהפכה האסלאמית בעבור בנות, בעבור נשים, הייתה קודם כול ולפני הכול לאפשר להן לרשת, להבטיח להן את החלק השייך להן מירושת אביהן...'” (Djebbar 1994: 68). מאבקה הבודד וכישלונה מובילים אותה למוות טרגי, היא חשה מנוכרת בעולם של גברים שנישל

אותה מרכושה ומזכויותיה (Djebar 1994: 75). מאבק הירושה כולל בתוכו, אם כן, את הבשורה הנשית שנשא עמו האסלאם בשנותיו הראשונות ואת כישלונה המוקדם של בשורה זו, בשורה שג'באר מנסה אולי לעורר לתחייה כאשר היא כותבת מחדש את חייה של פאטמה ואת חיהן של נשים אחרות.

פאטמה – משל לאישה בחברה האסלאמית

אמפתיה, זלזול, רחמים, כעס ורגשות רבים אחרים באים לידי ביטוי בכתיבתו של כל אחד משלושת היוצרים שנסקרו במאמר זה. בחינת התמודדותם הכוללת של הכותבים עם דמותה של פאטמה בת מוחמד מאפשרת לנו להבין את המסר שביקש כל אחד מהם להעביר באמצעותה, ומעלה שאלות בנוגע לתפיסות ולמגמות שהובילו אותם בניתוח הדמות ובהצגתה.

מדוע בחר הנרי למאנס, כומר נוצרי שחי בתחילת המאה, לעסוק בפאטמה בעבודתו הראשונה על הסירה? נראה שהשימוש בבתו של הנביא אפשר ללמאנס להציג באור שלילי שתי דמויות שנואות עליו: את עלי ואת מוחמד, וגם את כותבי המסורות העבאסיות, שתיארו את חיי בני דורו של מוחמד כמאתיים שנה מאוחר יותר. אולם שם ספרו של למאנס – פאטמה ובנותיו של מוחמד, מעיד על כוונה עמוקה יותר. מי הן בנותיו של מוחמד שלמאנס כותב עליהן? כבר בפתיחת ספרו למאנס מטיל ספק בקיומן של אחיותיה של פאטמה (ראו לעיל), ולכן סביר להניח שלא אליהן כיוון. נראה שלמאנס התכוון אל נשות האסלאם, 'בנותיו של מוחמד' במובן הכולל. לאורך עבודתו היחס שפאטמה זוכה לו מצד הגברים בחייה מייצג משהו מהיחס שזכות לו נשים באסלאם באופן כללי.

למאנס גדל בעולם של נזירים גברים מגיל צעיר, ואין אנו יודעים כמעט דבר על יחסו כלפי הנשים הקרובות אליו או כלפי נשים בכלל. אולם אפשר להניח שכאינטלקטואל שחי בביירות וביקר גם בערים מרכזיות אחרות באזור, כגון קאהיר ואלכסנדריה, היה למאנס מודע להתפתחות השיח בנושא זכויות האישה באסלאם ולקשר התודעתי שנוצר בין מעמד האישה לבין התקדמות החברה. סביר להניח שההתמקדות בדמותה של פאטמה וההשתתפות בשיח האופנתי של התקופה עזרו ללמאנס למשוך תשומת לב, ושימשו אותו בניסיונו לתקוף את האסלאם ואת החברה המוסלמית.

בנת אל-שאטי כתבה על פאטמה מנקודת מבטה של אישה החיה בחברה המצרית, המתלבטת בנושא מעמד האישה. הסופרת המצרית נוקטת לעתים גישה אפולוגטית בניסיונותיה להסביר את חייה של פאטמה, גם כאשר היא אינה מתייחסת ישירות ללמאנס או למזרחנים אחרים. היא נזקקת לעתים קרובות לפרשנות פסיכולוגית ולהשלכות מחוויותיה האישיות כדי להסביר את הפערים בין התיאור המסורתי של פאטמה לבין דמותה כפי שהיא מנסה לצייר אותה: אישה בעלת רגשות אנושיים המנסה לשרוד

בעולם של תהפוכות, אך גם סוג של אידיאל נשי שיכול להיות דגם לחיקוי. אמונתה הדתית האדוקה של בנת אל-שאטי מציבה אותה בעמדת הגנה על הנביא ועל בני ביתו, אך גם גורמת לה ללכת בעקבות הרפורמיסטים האסלאמים ולהאמין שהיסודות שהציב הנביא היו אמורים לשמש בסיס נכון וחיובי להתפתחות מעמד האישה בחברה. באמצעות סיפורה של פאטמה היא מנסה להעביר מסרים בדבר ההתנהגות המתבקשת מגברים ומנשים הרואים בדמויות מראשית האסלאם מופת ודגם לחיקוי. בנקודה זו אפשר למצוא מניע משותף לה ולאסיה ג'באר, גם אם הגישה הבסיסית של כל אחת מהן אל הטקסטים המקודשים שונה בתכלית.

ג'באר החיה באירופה מביטה בטקסטים הדתיים בעיניים ביקורתיות יותר. היא מרחיקה לכת עוד יותר מבנת אל-שאטי והופכת את פאטמה לדמות כמעט מהפכנית. במכלול יצירתה של ג'באר אפשר לזהות מוטיב מרכזי הקושר בין הקול החופשי לבין הגוף החופשי, בין הסרת הרעלה לחופש הדעה והדיבור. הנשים מימי מוחמד מסמלות בעיני ג'באר את החופש שלפני הרעלה; נשים עצמאיות העומדות על דעתן שהתהלכו בפנים גלויות ולא חששו להיאבק על זכויותיהן גם מול גברים (Zimra 1996: 824). בפרק שלה על פאטמה שכותרתו: זו שאמרה 'לא' באל-מדינה, מוטיב זה בא לידי ביטוי מוחשי במיוחד – פאטמה שהעזה לעמוד על זכויותיה הן מול אביה ובעלה והן מול הח'ליפה אבו בכר לאחר מות אביה, מסמלת את הקול החופשי והאמין שלכישלונם היו השלכות על חיהן של נשים ברחבי העולם המוסלמי במהלך הדורות (Zimra 1996: 824). כותרת המשנה של הספר בצרפתית *Filles d'Ismael* (בנותיו של ישמעאל) מעידה שכמו למאנס, ג'באר ניגשת לניתוח חיהן של נשים מראשית האסלאם כדי לומר משהו על החברה האסלאמית בכללותה. יש לשים לב לעובדה שבניגוד לבנת אל-שאטי וללמאנס הכותבים על 'בנות הנביא' או על 'בנותיו של מוחמד' בהתאמה, ג'באר בוחרת באב הקדמון ישמעאל כאביהן של הנשים. אפשר לראות בכך עדות לתחושת ניכור כלפי האסלאם, או אולי לניסיון להפוך את אמירתה לאוניברסאלית יותר, שהרי ישמעאל הוא דמות המוכרת בקרב מאמיני שלוש הדתות המונותאיסטיות. פאטמה של ג'באר היא דמות השואפת לחצות גבולות בסדר המגדרי שהחל להתגבש בתקופתו של הנביא מבלי למרוד בדת החדשה. כאן טמון המסר שמנסה ג'באר להעביר לקוראיה ובעיקר לקוראותיה.

סיכום

שלושה קולות, שלושה סיפורים, שלושה ממדים לדמותה של פאטמה. האמת ההיסטורית נעלמה מזמן מאחורי מסך של מסורות, אמונות ודעות ואין בידינו שום מסמך אובייקטיבי היכול להעיד מי הייתה פאטמה, בתו של מוחמד – מה חשבה, מה חלמה, כיצד חייתה, אהבה ומתה. דווקא אלמוניותה היחסית הפכה אותה, כך נדמה, לדמות מושכת בעיני

כותבים במאה ה־20. כותבים אלה פירשו את דמותה והפכו אותה לשופר, לכלי ביטוי לרעיונותיהם ולמחשבותיהם על ההיסטוריה, על החברה ועל האסלאם.

במאמר זה נבחנו שלוש ביוגרפיות מודרניות של פאטמה בת מוחמד, ונעשה ניסיון להבחין בפרשנויות ובמסרים שכל אחד מכותביהן מנסה להעביר לקוראיו באמצעות הדמות ההיסטורית מראשית האסלאם. הנרי למאנס משתמש בפאטמה כדי להציג באור שלילי את מוחמד ובני ביתו ואת החברה המוסלמית בכללה בעבר ובהווה. בנת אל־שאטי משתמשת בפאטמה כדי להעביר מסר לחברה שהיא חיה בה ומבקשת לשרטט דמות אנושית מורכבת שאפשר להזהות עמה. אסיה ג'באר מנסה להפוך את פאטמה לנושאת דגל פמיניסטי וליברלי, דגם לחיקוי בעבור נשים ברחבי העולם האסלאמי.

קווי דמיון ושוני מציבים את הכותבים זה לצד זה וזה מול זה. למאנס רואה בפאטמה סמל ותו לא, אישה ובת, מיתוס מוסלמי, ולכן פאטמה האדם אינה מעניינת אותו. מעבר לתיאורם של פרטים יבשים הקשורים למעשיה, למאנס אינו טורח לבדוק את מניעה או את מחשבותיה משום שהוא מתמקד בעולם הגברי ובהתנהלותו, עולם שפאטמה האישה משחקת בו תפקיד סמלי וחולף. לעומתו ג'באר ובנת אל־שאטי מחפשות את הקול הנשי, את דמותה האמיתית של פאטמה, ונראה שלעובדת היותן נשים יש תפקיד מכריע בכך. בהיבט הדתי עומדת בנת אל־שאטי, המוסלמית האדוקה, מול למאנס וג'באר. היא עושה הכול כדי ליישב את העובדות המדעיות עם המסורת המקודשת, ואילו למאנס הנוצרי נהנה להצביע על בעיות בדוקטרינה המוסלמית. גם ג'באר, על אף שמוצאה בבית מוסלמי, אינה רואה באסלאם אידיליה ופתרון מוחלט. עם זאת, העובדה שהיא פונה גם אל קהל מוסלמי מביאה אותה להתייחס בכבוד למסורות המקודשות. זאת בניגוד ללמאנס הפונה אל קהל האינטלקטואלים בני זמנו, נוצרים ומוסלמים, במטרה לשכנע את הראשונים ואולי להרגיז את האחרונים.

מחקר מעמיק יותר בביוגרפיות האישיות של כל אחד מהכותבים והשוואת חיבוריהם אלה לעבודות אחרות שלהם יוכל אולי לשפוך אור נוסף על הדרך שבה כל אחד מהם עיצב את דמותה של פאטמה. השוואה לעיצוב דמויות אחרות מראשית האסלאם, או השוואה לעבודתו המפורסמת של עלי שריעתי על פאטמה יוכלו להבליט את ייחודה של פאטמה ולהציג מימדים נוספים בפרשנות לדמותה. כך גם השוואה בין מיתוסים נשיים באסלאם למיתוסים מקבילים בדתות אחרות תוכל לבחון את הקשר בין הדת לשיח המגדרי בחברות שונות. כל אלה לא נדונו במאמר זה אך יכולים לשמש בסיס למחקרים נוספים בתחום זה בעתיד.

כותבים מוסלמים בימי הביניים הפכו את פאטמה לסמל, למיתוס ולדמות מופת. נראה שגם בעיני שלושת הכותבים שלפנינו היא סמל, ודווקא חסרונן של עובדות מוצקות על חייה הופך אותה לגיבורה אידיאלית בעבורם. מאות רבות לאחר מותה, פאטמה, כמו דמויות מיתולוגיות אחרות, משמשת דגם חברתי; היא נושאת דגל מהפכני

ומשמשת 'נשק' במאבק לאומי ובין-דתי. דומה שבעידן המודרני היא רלוונטית יותר מתמיד ודמותה ממשיכה להיות מקור השראה עבור כותבים וקוראים.

ביבליוגרפיה

בנת אל-שאטי (עאִישה עבד אל-רחמן), 1985 [1956]. פִּנְאֵת אל-נַבִּי, בִּירוֹת: דָּאֵר אל-כְּתָאב אל-עֶרְבִי.
תותל, פרדיננד, 1937. 'אל-אב הנרי למאנס: 1862-1937', אל-מִשְׁרֵק 35: 161-177.

Ahmed, Leila, 1992. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, New Haven: Yale University Press.

Amin, Qasim, 1992. 'A Historical Perspective on Women', in: Qasim Amin, *The Liberation of Women and The New Women: Two Documents in the Egyptian Feminism* (trans. Samiha Sidhom Peterson), Cairo: the American University of Cairo Press, 119-128.

Badran, Margot, 2002. 'Islamic Feminism: What's in a Name?', *Al-Ahram Weekly Online*, 17-23 January, 1-6. <http://weekly.ahram.org.eg/2002/569/cul.htm>.

Becker, C. H., 2000. 'Matters of Fundamental Importance for Research into the Life of Muhammad' (trans. Ibn Warraq), in: Ibn Warraq (ed.), *The Quest for the Historical Muhammad*, Amherst, New York: Prometheus Books, 330-336.

Booth, Marilyn, 2001. *May Her Likes Be Multiplied: Biography and Gender Politics in Egypt*, Berkeley: University of California Press.

Darwish, Linda, 1996. 'Images of Muslim Women: 'A'isha, Fatima and Zaynab Bint 'Ali in Contemporary Gender Discourse', *McGill Journal of Middle East Studies* 4: 93-132.

Djebar, Assia, 1994. *Far From Medina*, London: Quartet Books.

Djebar, Assia, 1991. *Loin de Médine: filles d'Ismael*, Paris : Albin Michel.

Friedl, Erika, 1997. 'Ideal Womanhood in Post-revolutionary Iran', in: Judy Brink and Joan Mencher (eds.). *Mixed Blessings: Gender and Religious Fundamentalism Cross Culturally*, New York: Routledge, 143-158.

Ghassan, Ascha, 1995. 'The "Mothers of the Believers": Stereotypes of the Prophet Muhammad's Wives', in: Kloppenborg Ria and Woulter J.

- Hanegraaff (eds.), *Female Stereotypes in Religious Traditions*, Leiden-New York-Koln: E.J. Brill 89-108.
- Hoffman-Ladd, Valerie J., 1995. 'ʿA'isha ʿAbd al-Rahman', in: John L. Esposito (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World*, New York and Oxford: Oxford University Press, vol. 1: 4-5.
- Kaufman, Asher, 2004. *Reviving Phoenicia: The Search for Identity in Lebanon*, London: I. B. Tauris.
- Kooij, C., 1982. 'Bint al-Shati: A Suitable Case for Biography?', in: Ibrahim el-Sheikh et. al. (eds.), *The Challenge of the Middle East: Middle Eastern Studies at the University of Amsterdam*, Amsterdam: Institute for Modern Near Eastern Studies, 67-73.
- Lammens, Henri, 2000. 'Fatima and the Daughters of Muhammad'(tran. Ibn Warraq), in: Ibn Warraq (ed.), *The Quest for the Historical Muhammad*, Amherst, New York: Prometheus Books, 218-329.
- Lammens, Henri, 1921. *La Syrie, précis historique*, Beyrouth: Imprimerie catholique.
- Lammens, Henri, 1912. *Fatima et les filles de Mahomet: notes critiques pour l'étude de la sira*, Roma: Sumptibus Pontificii Instituti Biblici.
- Mernissi, Fatima, 1994. *Women and Islam: An Historical and Theological Enquiry*, Oxford : Blackwell.
- Roded, Ruth, 2006. 'Bint al-Shati's Wives of the Prophet: Feminist or Feminine?', *British Journal of Middle Eastern Studies* 33: 1: 51-66.
- Roded, Ruth, 1993. *Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa'd to Who's Who*, Boulder, Colo.: L. Rienner.
- Salibi, K. S., 1962. 'Islam and Syria in the Writings of Henri Lammens', in: Bernard Lewis and P.M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London: Oxford University Press, 330-342.
- Shari'ati, Ali, 1996. *Shari'ati on Shari'ati and the Muslim woman*, USA: ABC International Group.
- Smith, Jane I., 1985. 'Women, Religion and Social Change in Early Islam', in: Yvonne Yazbeck Haddad and Ellison Banks Findly (eds.), *Women, Religion and Social Change*, Albany: State University of New York Press, 19-35.
- Spellberg, Denise A., 1996. *Politics, Gender, and the Islamic Past: the Legacy of ʿA'isha bint Abi Bakr*, New-York: Columbia University Press.

- Stiller-Kern, Gabriele, 2004. 'Assia Djebar', in: *Culturebase.net: the International Artist Database*, August 1st, 2004. <http://culturebase.net/artist.php?436>.
- Vaglieri, L. Veccia, 1965. 'Fatima', in: *Encyclopaedia of Islam* 2nd ed., vol. 2: 841-850.
- Yazbeck Haddad, Yvonne, 1985. 'Islam, Women and Revolution in 20th Century Arab Thought', in: Yvonne Yazbeck Haddad and Ellison Banks Findly (eds.), *Women, Religion and Social Change*, Albany: State University of New York Press, 275-306.
- Zimra, Clarisse, 1996. 'Not so far from Medina: Assia Djebar Charts Islam's Insupportable Feminist Revolution', *World Literature Today* 70: 4: 823-834.